

# Bordspellen en speelsteentjes in de Romeinse tijd

Joop van der Groen

Uit vele schriftelijke bronnen maar ook uit diverse afbeeldingen weten we dat de Romeinen bordspellen als denksport beoefenden. Ook de talloze archeologische vondsten verspreid over het hele Rijk van o.a. speciaal gemaakte speelsteentjes van glas bewijzen dit onomstotelijk. De vele volkeren die aan het gezag van Rome werden onderworpen namen dit tijdverdrijf veelal vrij snel over. Ook in Halder werden bordspellen gespeeld en daarvoor hadden de bewoners bijzondere eigen speelsteentjes gemaakt.

## Bordspellen waren geliefd tijdverdrijf bij de Romeinen

De komst van de Romeinen in ons land bracht voor de inheemse bewoners enorme veranderingen op velerlei terrein met zich mee. Op materieel gebied denken we daarbij allereerst aan de bouw van forten en steden, de aanleg van wegen, bruggen en kanalen en de producten van industriële ontwikkelingen zoals aardewerk en glaswerk.

Maar ook in de immateriële sfeer bracht de komst van de Romeinen veel nieuwigheden, die geleidelijk ook hun intrede deden in het sociaal-maatschappelijk leven van de inheemse bevolking. Een typisch voorbeeld daarvan is de beoefening van bordspellen. Terwijl het bordspel in ons land tot dan een onbekend fenomeen was, was dit bij de Romeinen al tijden lang een geliefd tijdverdrijf, en dan met name voor volwassenen. De grote thermencomplexen in de Romeinse steden dienden niet alleen als badhuis, maar waren bij uitstek de plaats voor ontspanning en sociale contacten. Winkels, sportterreinen, horecazaken en soms zelfs een bibliotheek maakten onderdeel van het complex uit. Daar (maar ook elders) ontspanden vooral de mannen zich onder meer door met elkaar te wedijveren in een bordspel. Er werd een aantal verschillende bordspellen beoefend. Drie van die bordspellen zijn ons uit historische bronnen met name bekend en soms ook (een deel van) de spelregels: het *ludus duodecim scripta* (twaalf punten spel), *alea* later ook *tabula* geheten, een voorloper van het middeleeuwse trictracspel, en het *ludus latrunculorum* (het spel van de soldaten). Bij de genoemde spellen bestrijden steeds twee tegenstanders elkaar.

## Ludus latrunculorum

Het *ludus latrunculorum*, ook wel kortweg *latrunculi* genoemd, was het meest beoefende denkspel bij de Romeinen. Het spel werd gespeeld met speelsteentjes van ondoorzichtig glas die ook *latrunculi* worden genoemd. Iedere speler heeft speelsteentjes in een eigen kleur. De kleuren zijn meestal wit en zwart, soms komen andere kleuren voor zoals blauw of geel en zelfs meerkleurig. De speelsteentjes zijn rond, hebben aan de bovenzijde een zwak bolronde vorm en zijn aan de onderzijde plat. De

gemiddelde diameter bedraagt 1,5 cm en de hoogte bedraagt gemiddeld 0,6 cm. Op afb. 1 op de volgende pagina zijn een aantal van deze standaard speelsteentjes te zien. De fabricage hiervan was heel eenvoudig. Men liet een druppel glasmassa op een (marmere) plaat vallen. De druppel vloeiende vanzelf uit tot de gewenste vorm. Na afkoeling waren het speelsteentjes.

Uit archeologische bewijzen blijkt dat het speelbord van verschillende materialen werd vervaardigd: ingekrast op een daktegel (bijv. in Mainz/Dld) of op een platte steen (bijv. in Colbridge/GB) en zo is er nog een aantal voorbeelden bekend. Het speelbord was verdeeld in vierkante velden, waarvan het aantal sterk kan verschillen. 7x7, 8x7 (platte steen in Colbridge), 8x8, 8x12, 9x9 (de daktegel in Mainz), 9x10, 10x11, 10x12 en 10x13. Het bord met 12x8 = 96 velden schijnt het meest algemeen te zijn geweest. Omdat niet alleen het aantal velden sterk kon verschillen, en omdat mogelijk in verband daarmee ook de spelregels niet altijd helemaal hetzelfde waren, zal ook het aantal *latrunculi* hebben kunnen variëren..

## Datering en verspreiding

Het spel wordt voor het eerst vermeld door de schrijver Varro (Marcus Terentius Varro, 116-27 v. Chr.) in zijn publicatie *De Lingua Latina* ("Over de Romeinse taal"). Ook in de teksten van andere Romeinse auteurs komt *latrunculi* voor, zoals bij Ovidius (43 v. Chr.-17 na Chr.) en bij Martialis (40-102 na Chr.). De laatste keer dat *latrunculi* in de Romeinse literatuur wordt vermeld is door Ambrosius Theodosius Macrobius in zijn *Saturnalia* (ca. 400 na Chr.) Het spel werd dus zeker gedurende vijf eeuwen gespeeld. Daarom kunnen de glazen speelsteentjes alleen nauwkeurig gedateerd worden, als de context van de vondst een datering mogelijk maakt.

Glazen speelsteentjes komen in het hele Romeinse Rijk voor. Gezien het feit dat het grootste deel van de speelsteentjes in West-Europa in forten en wachtposten is aangetroffen, zal het spelen van dit bordspel een favoriet tijdverdrijf binnen het Romeinse leger zijn geweest.



Afb. 1. Spielsteenjes van opaakwit en opaakzwart glas. Gevonden in de omgeving van Xanten (Duitsland). Datering: 1<sup>e</sup> – 4<sup>e</sup> eeuw na Chr. (Nederlandse particuliere collectie)



Afb. 2. Spielsteentjes gemaakt van scherven van diverse soorten aardewerk. Gevonden in waterput 2 op Halder in 1964. Datering: 1<sup>e</sup> eeuw na Chr.

In Nederland zijn de glazen *latrunculi* onder andere aangetroffen in de *castella* (forten) van Velsen (113 stuks) en Valkenburg ZH (36 stuks). Ook in het Rijnland (o.a. in legioenplaats Xanten en in de *castella* van Haltern en Hofheim) en Groot-Brittannië (o.a. in Colchester, Corbridge, Richborough en in de *castella* en wachtposten langs de muur van Hadrianus) zijn *latrunculi* aangetroffen.

Maar er zijn ook glazen speelsteentjes gevonden op plaatsen waar geen onderdelen van het Romeinse leger waren gevestigd. Een mooi voorbeeld daarvan is het grafveld op de Kollenberg in Esch, dat waarschijnlijk bij een grote plattelandsvilla hoorde. In Graf II werden 8 zwarte glazen speelsteentjes gevonden, gelijk aan die op afb. 1. op de vorige pagina. Er werd eveneens een onbekend aantal witte speelsteentjes gevonden, maar die zijn helaas verloren gegaan. De ligging van de steentjes in het graf – dicht bij de crematieresten – kan een indicatie zijn dat ze behoorden tot de persoonlijke bezittingen van de gecremeerde.

### Op Halder gevonden speelsteentjes

Op Halder zijn niet de gebruikelijke *latrunculi* van glas gevonden maar wel tientallen speelsteentjes die gemaakt zijn uit scherven van aardewerk. In de in 1963 opgegraven 1<sup>e</sup> waterput betrof het slechts één exemplaar, maar toen men in 1964 de 2<sup>e</sup> waterput opgroef werden daarin niet minder dan 17 stuks gevonden. Op Afb. 2. op de vorige pagina staan ze afgebeeld. Door de verschillende tinten van de stukken is waarneembaar dat ze gemaakt zijn uit scherven van verschillende soorten aardewerk. Nadat de waterputten buiten gebruik waren geraakt zijn ze als afvalkuil gebruikt. Hetzelfde is ook gebeurd met voorraadkuil 2 voor klei voor een pottenbakkersoven, die in de laatste maanden van 1967 en begin 1968 werd opgegraven. Daarin werden 25 speelsteentjes gevonden, die eveneens uit scherven van verschillende soorten aardewerk waren gemaakt.

### Conclusie

Uit de vele bodemvondsten uit de Romeinse tijd weten we dat Halder al in de tweede helft van de 1<sup>e</sup> eeuw na Chr. een inheemse landelijke nederzetting was, die duidelijk geromaniseerd was. Dit laatste blijkt onder meer uit het feit dat er een pottenbakkerij was, waar met behulp van moderne Romeinse technologie geproduceerd werd. Er zijn overigens nog vele andere bewijzen voor het geromaniseerde karakter van de samenleving op Halder in de 1<sup>e</sup> eeuw na Chr.

De vondst van de vele speelsteentjes op Halder is daarvoor eveneens een bewijs. Zij tonen immers onomstotelijk aan dat de samenleving op Halder het door de Romeinen geliefde beoefenen van het bordspel heeft overgenomen. Uit de archeologische context waarin de steentjes werden gevonden staat voorts vast dat ook deze vorm van romanisering al in de 1<sup>e</sup> eeuw na Chr. een feit was.

### Hypothesen

De gevonden speelsteentjes uit scherven van aardewerk roepen echter ook vragen op, die niet met zekerheid beantwoord kunnen worden.

Welk denkspel werd er op Halder beoefend en op welke manier was men daarmee op Halder in aanraking gekomen? Eerder werd al opgemerkt dat het bordspel *latrunculi* het meest beoefend werd in de Romeinse tijd en dat archeologische vondsten bewijzen dat dit spel met name ook veel beoefend werd door de soldaten die in de forten waren gelegerd. Daartoe behoorden ook de hulptroepen, samengesteld uit mannen van volkeren en stammen die onder Romeins gezag waren gekomen. Na hun dienstdienst van 25 jaar trokken deze mannen veelal terug naar hun geboortestreek. Het is dan ook niet uit te sluiten dat zulke oud-militairen het bordspel in de Halderse samenleving hebben geïntroduceerd. En in dat geval lijkt het niet onwaarschijnlijk dat dan het *ludus latruncularum*, “het spel van de soldaten” werd gespeeld. Maar de bewoners van Halder in de 1<sup>e</sup> eeuw na Chr. zouden ook op een andere wijze met dit spel in aanraking kunnen zijn gekomen. Voorts kan ook niet uitgesloten worden dat op Halder een ander Romeins bordspel werd beoefend.

Een volgende vraag die rijst heeft betrekking op de speelsteentjes. Waarom speelde men niet met de gebruikelijke glazen steentjes? Het antwoord hierop kan simpel zijn, dat men er niet aan kon komen. De af en toe langskomende reizende handelaren hadden ze niet en in de verre omgeving was geen plek waar men ze kon kopen. En dus bedacht men de slimme oplossing om ze zelf zonder kosten te fabriceren uit nutteloze scherven van aardewerk. De verschillende kleuren van het aardewerk maakten het dan toch mogelijk de eigen steentjes te onderscheiden van die van de tegenstander. Tenslotte kan de vraag gesteld worden wat voor soort speelbord men op Halder gebruikte. Omdat hieromtrent geen enkel archeologisch bewijs is gevonden kan de vraag niet beantwoord worden. Maar simpelweg een aantal lijntjes in de grond trekken levert natuurlijk ook al een speelbord op.

### Speel het bordspel *Ludus Latruncularum*, een 2000 jaar oude denksport

Met behulp van de hierna vermelde gegevens kunt u het Romeinse bordspel *Ludus Latruncularum*, of kortweg *Latrunculi*, spelen. U zult merken dat het een echte denksport is. Wij wensen u er veel plezier en succes bij.

Het spel wordt gespeeld door twee spelers. Gebruik 12 speelsteentjes per speler (per speler te onderscheiden speelstenen) en een speelveld van 12 x 8 vierkanten. De spelregels van de originele versie zouden voor zo ver bekend als volgt luiden:

1. Beurtelings zetten de spelers een eigen speelsteen op een veld ergens op het bord neer. Pas als alle speelsteentjes op het bord zijn geplaatst, gaat de volgende spelfase in.
2. De spelers mogen om de beurt één zet doen. Daarbij kunnen ze een speelsteen één leeg veld voorwaarts, zijwaarts of achterwaarts (niet diagonaal) verschuiven. Men mag met een speelsteen ook in rechte lijn over één eigen steen springen naar een direct volgend leeg veld.
3. Een speelsteen van de tegenstander wordt “verslagen” en van het bord verwijderd als deze door twee speelstenen van de tegenpartij op één rechte lijn wordt ingesloten. Het kan gebeuren dat door één zet meerdere speelstenen van de tegenstander worden ingesloten en dus “verslagen” worden en van het bord verwijderd moeten worden.
4. Een speelsteen kan door een speler zelf in rechte lijn tussen twee speelstenen van de tegenstander gezet worden. Dan is hij niet “verslagen” en mag blijven staan.
5. De speler die alle speelstenen van de tegenstander heeft verslagen is de winnaar. Als het spel een situatie bereikt waarin beide spelers geen speelstenen van de tegenpartij meer kunnen verslaan, wint de speler met de meeste speelstenen op het speelveld.